

Straub Péter

Adalékok a Balaton környéki 5. századi temetők Felső-Duna vidéki kapcsolatához

Arra a kapcsolatra, ami a Dunántúl és Alamannia régészeti emlékanyagában az 5. század második felében megnyilvánul, elsőként Emil Vogt figyelt fel 1930-ban (VOGT 1930, 157). A basel-gotterbarmwégi és a miszlai fibulapárok közti szembetűnő hasonlóságra azóta is valamennyi, a két terület összefüggéseit tárgyaló munka kitér, de legalább ilyen erős szálak mutathatóak ki további leletek esetében is. A táci csat vonatkozásában Joachim Werner, a soponyai fibula közlésekor pedig Bóna Isván évtizedekkel korábban utalt már erre (WERNER 1966, 287; BÓNA 1971, 230), majd később további példák kapcsán többen foglalkoztak a kérdéssel, tárgyalva annak gepida összefüggéseit is (MENKE 1986, Abb. 1, 6–7, 14–17; QUAST 1997, Abb. 184–185; QUAST 1999, Abb. 5; KOCH 2001a, Abb. 22; STRAUB 2002, Abb. 3; B. TÓTH 2005, 8. kép). A számos értelmezés közül napjainkra leginkább az vált elfogadottá, mely magyarázatul egyes Közép-Duna-vidéki népeknek, azon belül is legfőképp a dunaiszvébeknek az alemannok második etnogenezisében való részvételének jelentőségét és régészeti vonatkozásait hangsúlyozza.¹

Az említett és már többször elemzett példákon túl a Dunántúl és a Felső-Duna vidékének régészeti kapcsolata a tárgyalt időszakban néhány további lelettel, illetve megfigyeléssel bővíthető.

Ezek egyike a Béndekpuszta fibulatípus, melynek névadója a több mint fél évszázada részlegesen feltárt hács-béndekpuszta temetőben talált két pár. Előkerülésükről a feltárásokba menetközben bekapcsolódó Salamon Ágnes számolt be először (PAPP–SALAMON 1980, 88). A temető részletes közlésére másfél évtizeddel később Kiss Attila jóvoltából került sor, aki több lelet esetében is kételyeket fogalmazott meg azt illetően, hogy azok keltezhetőek-e kizárólag a keleti-gótok pannoniai időszakára (KISS 1995, 316–319).² Megerősítik ezt a temetőben dokumentált változatos fibulaviseleti sajátosságok is, különösen az,

hogy még a Béndek- és a Bakodpuszta típusú darabok sem annak a keleti-germán viseleti hagyománynak megfelelően kerültek elő, mint ahogy azok más temetőkben, például Tolna-Mözsön vagy Keszthely-Fenekpusztán (STRAUB 2006, Abb. 2).³ Mindez nem lehet véletlen, a hitelesen megfigyelt dunántúli keleti-germán sírokban ugyanis a különböző formájú fibulák és tűk a tradícióknak megfelelően a vállakon, illetve a mellkason kerülnek elő.⁴ Bár ennek a viseletnek a továbbélése Itáliában a kevés hitelesen feltárt temetkezés és a romanizáció miatt bizonytalan (BIERBRAUER 2007, 111), de valószínűvé teszi azt, hogy Hispánia, Gallia és a Krim különböző eredetű gót közösségei körében az még meglehetősen hosszú ideig kimutatható (BIERBRAUER 2004, 54–55; B. TÓTH 2005, 16; KHAĪRÉDINOVA 2007, 25).

A Béndekpuszta fibulatípusal Jaroslav Tejral számos alkalommal foglalkozott, feltűnésével legújabbban is csak az 5. század közepétől számol (TEJRAL 2008, Abb. 3). Használata belenyúlik a század második felébe (TEJRAL 1997, 349; TEJRAL 2005, 121–122), viseletét a magyar kutatók a század utolsó harmadáig feltételezik (PAPP–SALAMON 1980, 90; KISS 1995, Abb. 15).⁵ Az Alsó-Ausztriából közölt példányok alapján (STUPPNER 1990, Abb. 1429; ALLERBAUER–JEDLICKA 2001, Abb. 969) azonban ma már nem lehetünk biztosak abban, hogy valamennyi kelet-dunántúli műhelyben készült volna (KISS 1995, 308). Valószínűbbnek tűnik, hogy inkább Közép-Duna vidéki típusnak tartható (TEJRAL 2002, 319), mely más darabokhoz hasonlóan több germán nép körében is népszerű volt. S bár a lábformát és a díszítést illetően hasonlóságok fedezhetőek fel a Vyškov típusal, utóbbit fejlemezének sajátos formája egy másik, kronológiailag fiatalabb csoporthoz köti (BEMMANN 2008, 181–182). A Közép-Duna vidéki Béndekpuszta típusú darabokhoz formájukban és díszítésükben is sokkal jobb párhuzamot jelentenek

azok a kisebb méretű példányok, melyek nemrégiben váltak ismerté sírleletként a Fekete-Erdő vidékén (FINGERLIN 2001, Kat. 4.15.2.2), illetve szörványként Burgundiában (SÉMAINVILLE 2003, Fig. 7, 1). Ezek az újonnan közzétett fibulák tipológiai kapcsolatát és formai előzményét jelenthetik azoknak a hasonló, de kicsit nagyobb méretű korai Meroving háromgombos típusoknak is,⁶ melyekről Konrad Weidemann közel negyed évszázada úgy gondolta már, hogy azok dél-alemann területről terjedhettek szét (WEIDEMANN 1985, 707), ami az újabb kapcsolódási pontok ismeretében már jobban nyomon követhető (1. kép). Tulajdonképpen az észak-csehországi Vinařice-csoport területéről régóta ismert, a Béndekpuszta típusra emlékeztető fibulákat fejrészük spirális-, kengyelük poncolt mintája és méretbeli hasonlósága szintén inkább ezekkel a korai Meroving darabokkal rokonítja, melyek így a dunántúli példányok fejlettebb formáját képviselik (TEJRAL 2006, 420).

A béndekpusztai temetőtől légvonalban húsz kilométerre északkeletre az M7-es autópálya építését megelőző régészeti feltárások során 1999–2000-ben Balatonszemesen egy másik hasonló korú temető került elő. Különleges jelentőségű, hogy a temető valamennyi sírját sikerült feltárni, s azokat elkerülte a korabeli bolygatás. A legfeljebb két generáción keresztül használt temetőben a béndekpusztaihoz hasonlóan változatos fibulaviselet figyelhető meg, párban a vállakon azonban egyetlen példát sem találni, ráadásul az előkerült darabok kifejezetten nyugati-germán típusok. Ezek alapján Honti Szilvia és Márkus Gábor az 5. század utolsó harmadára keltezett temetőt az előzetes feldolgozásban alemann betelepülőkhez kötötték (BONDÁR et al 2007, 133),⁷ ami az eddig az 5. század harmadik negyedében a Kárpát-medencéből a Felső-Duna vidékére valószínűsített népmozgásokkal⁸ szemben egy másik, a hazai kutatásban korábban egyszer már felmerült alternatívát kínál. Sági Károly ugyanis már közel fél évszázada felvetette alemann csoportok 5. század végi Dunántúlra vándorlásának lehetőségét (SÁGI 1961, 426–429), akik aztán a korai Keszthely-kultúra etnogenezisében is részt vettek volna.⁹

A Somogy megyei kiscsaládi temető teljes közlése minden bizonnyal további részletes elemzést nyújt majd a leletanyagról, az egyelőre bizonytalan történeti háttérből levont következtetéshez azonban érdekes lehet a közeli béndekpusztai temetővel való hasonlóságai közül néhány embertani- és régészeti összefüggés.

Többféle véleményt találni azt illetően, hogy alemann temetőkben a torzított koponyák idegeneket vagy helyieket jelölnek-e. Mivel általában csak egy-egy ilyen — ritkán mongoloid — egyént találni teme-

tőnként, s a szokás az 5. században a hun-alán népmozgással tűnik fel Európában, egy korábbi elképzelés szerint az alemannok maguk is átvették a hunok és segédnépeik hatására a mesterséges koponyadeformálás szokását (HEEGE 1987, 67). Ezt azonban a későbbiekben sokan kétségbe vonták, mivel az antropológiai meghatározás szerint kizárólag felnőtt személyekről van szó (KOCH 1993, 15; WAHL et al 1997, 342; KOKKOTIDIS 1999, Anm. 186; KOCH 2001, 234).¹⁰ A kérdést bonyolítja, hogy időközben meghatároztak alemann temetőben torzított gyermekkoponyát (KOKKOTIDIS 1999, 24),¹¹ a szomszédos bajor temetők esetében pedig természettudományos vizsgálatokkal igazolni látszik, hogy a helyi lakosság gyakorolta ezt a beavatkozást (ALT 2004, 575). Az újabb embertani összefoglalások mégis leginkább arra hajlanak, hogy az alemannok nem vették át a szokást, az ilyen koponyák szomszédos, egyes hunokkal szorosabb viszonyba került germán népekkel való kapcsolatot — házasság, bevándorlók, menekültek, stb. — tükröznek (ULDIN 2005, 33; ALT 2006, 120). Így ha a szemesi temetőt alemannak tartanánk, magyarázatra szorulna, miként lehet az egyetlen torzított koponya éppen egy gyermeké.¹²

Egy másik érdekes adalékot kínál a szemesi és a béndekpusztai temetőben a díszövet ékesítő kengyel-fibulák helyzete. Mindkettőben került elő fibula(pár) a felsőtesten és a medencén egyaránt, utóbbi viseletről tudjuk, hogy az 5. század utolsó harmadától terjedt el (NAGY 2007, 234. j.).¹³ Bár az 5–6. századi Meroving kultúrkörben a női ruházat divatjának fibulaviseleti vonatkozásairól számos munka született már,¹⁴ a témának nagyon sok részlete vár még pontosabb kidolgozásra. A béndekpusztai és a balatonszemesi temetőben a medencén előkerült fibulákat egymással párhuzamosan, enyhén ferdén viselték az övön (2. kép 1–3). A kétségtelenül az egyik legerősebb Középduna vidéki kapcsolatokat mutató basel-klein-hüningeni temetőben (GIESLER–MÜLLER 1992) ez a viseleti mód Max Martin szerint kizárólag olyan idegen fibulákkal párosul (MARTIN 2002a, 215–216), melyek kifejezetten az alemannok közé betelepülő dunaiszvébeket jelölik (2. kép 4–5).¹⁵

Hasonló kettős viselet figyelhető meg a baseliek mellett a legszorosabb keleti kapcsolatokat mutató temetőben, ahol húsz sírból került elő kis- és nagyfibula. A hemmingeni kengyel-fibulákat illetően már az ásatáson egykor hallgatóként résztvevő későbbi feldolgozóknak is feltűnt, hogy azok lényegében kétféle helyzetben kerültek elő, s köztük egyaránt vannak helyi készítésűek és biztosan idegen eredetűek (MÜLLER 1976, 111, 141). Részletesen megvizsgálva ezeket, ugyanazt tapasztaljuk, mint a baseli temető esetében. A rombusz lábú — Hermann Friedrich Müller szerint

is Közép-Duna-vidéki, esetenként pannoniái kapcsolátú (MÜLLER 1976, 146) — darabok minden esetben srégen fekszenek, míg a helyi típusok többségét vertikálisan, egy vonalban egymás alatt találni (3. kép).

Egyelőre kérdéses, mennyire vonhatunk le ezekből a megfigyelésből általános következtetéseket, kétségtelenül feltűnő azonban az alemann környezetben idegen fibulák ilyen sajátos viselete. Óvatosságra int azonban, hogy mind a svájci, mind a baden-württembergi temetőkben a keleti eredetű fibulák egy része klasszikus alemann tárgytipusokkal párosul, mint ahogy az is, hogy mindkét területről a legújabb leletközlések és előzetesek közt is számos olyan jól dokumentált esetet találni (pl. Basel St. Alban, Herrenberg, Horb-Altheim Stetten), ahol a biztosan nem idegen eredetű kengyelfibulák pont olyan viseleti helyzetben kerültek elő, mint ami a fenti két temetőben egyébként a Közép-Duna vidéki típusokra jellemző. Mindez arra utal, hogy kizárólagos fibulaviseltről az alemannok körében sem beszélhetünk,¹⁶ továbbá nagyon valószínű, hogy ezen ékszerek viseletét az egyéni ízlés éppúgy befolyásolhatta, mint a divat (STRAUß 1992, 22), s a regionális sajátosságoknak és a különböző kulturális hatásoknak is nagy szerepük lehetett (SIEGMUND 2000, Abb. 118; THEUNE-VOGT 2002; BRATHER 2007, 186–190). Bár a kengyelfibula párok horizontális viselete frank területeken is kimutatható az 5. század második felében (JENTGENS 2001, Abb. 9), nem zárható ki, hogy annak elterjedésében az alemannok körében szerepe lehetett olyan Közép-Duna vidéki népcsoport(ok)nak is, akik a leletek keveredése alapján úgy tűnik gyorsan beolvadhattak. Ahhoz azonban, hogy a cingulumot díszítő fibulák hely(zet)ének valóban határozott etnikai jelentőséget tulajdoníthassunk (BÓNA 1993, 128; MARTIN 2006, 255) több összehasonlításra és kontrollként mindenképpen további dunántúli, illetve Balaton környéki temetők szerencsés elkerülésére lenne szükség.

Mellesleg nemcsak az figyelemreméltó, hogy Balatonszemesen és Béndekpusztán a fibulás sírok közt egyben sem találni meg az alemannok körében különösen gyakori vertikális elrendezés, hanem a differenciát viselet is. Mindkét temetőben ugyanis csak a 20 és 35 év közti nők esetében fekszenek a fibulák a medencén, az annál fiatalabb, illetve idősebb sírokban másfajta viseletet találni.¹⁷ Bár mindkét lelőhelyen kifejezetten gyakori a női sírok arányához képest a fibulák száma, két temető hét sírja alapján egyelőre nem vonható le messzemenő következtetés és sajnos a korszak további dunántúli fibulái sem nyújtanak segítséget a kérdésben.¹⁸ Könnyen elképzelhető azonban, hogy nem véletlenül van szó. Többféle véleményt találni azt illetően, hogy az 5–6. századi

germán anyagban az egyes ékszerek viselete kapcsolatot mutat-e tulajdonosuk korával, családi állapotával vagy társadalmi rangjával.¹⁹ A hajtűk esetében Jutta Möller már közel harminc éve felvetette annak lehetőségét, hogy azok viselete, illetve előkerülésük helye összefüggésben lehet tulajdonosuk szociális helyzetével és életkorával (MÖLLER 1982, 34).²⁰ A fibulákkal kapcsolatban szintén többen fogalmaztak meg hasonló véleményt (BÓNA 1993, 128; MARTIN 1994, 574),²¹ azonban lényegében ezek is mellőzték a részletes vizsgálatokat (SIEGMUND 2000, 228). Az újabb Meroving temetőelemzések viszont már fokozott hangsúlyt fektetnek az egyes leletcsoportok életkori összefüggéseinek tisztázására (BRATHER 2004a, 13–31; SCHACH-DÖRGES 2004, 50–55), aminek kapcsán egyre több vizsgálat eredménye utal arra, hogy bizonyos ékszerek viselete, illetve azok kombinációja több esetben életkorfüggő.²²

A szemesi fibulák alemann kapcsolatai kétségtelenek. Ugyan a 150. sír fibuláinak csak egyes elemeiben találni megfelelőit, a további darabok azonban régóta ismert típusok a hasonló lábformájú, ékvéséses, spirálmintákkal díszített kengyelfibulák szerteágazó tipológiai rendszerében.²³ A 267. sír példányának besorolása egyszerűbb, az ugyanis az elsőként Ursula Koch által körülírt Stuttgart-Stammheim típus háromgombos változatába tartozik (KOCH 1968, 21), melyet később két altípusra bontva térképezett fel (KOCH 1993, Abb 35). Számuk azóta sem sokkal több, a három- és ötgombos példányok lelőhelyeit legutóbb a pleidelsheimi temető darabjai kapcsán foglalta újra össze (KOCH 2001, 215). A négyszeres spirállal díszített háromgombos fejű és ékvéséses lábú típus analógiáinak nagyrésze 5. század második felére keltezhető Neckar vidéki sírokból ismert (4. kép 1).

A 268. és 269. sírokból származó kisebb méretű és csupán kétszeres spirállal díszített darabok legjobb párhuzamát a mintegy száz éve a Fekete-Erdő vidéki Nagoldban előkerült sírok egyikében találni (VEECK 1931, Taf. 21. A 13), melyet Herbert Kühn a Pfullingen típusba sorolva még a 6. század első felére keltezett (KÜHN 1974, 318). Az általa körvonalazott, különböző formai- és területi variánsokat mutató típus azonban több csoportra bontható (KOCH 1998, 57, Karte 4), s legfiatalabb darabjaik korábbra keltezhetőek. A valójában pedig inkább a Stammheim típushoz közelebb álló nagoldi példányokat kevés formai- és díszítésbeli analógiái Kr. u. 470–490 közé datálják (BLAICH 1999, 320).

A balatonszemesi temető fibulái nem egyediek az alemann párhuzamok tekintetében, hiszen azok szállásterületéről ismertek már közel nyolcvan éve a miszlai fibulák (SZENDREY 1928, VII. tábla 1–2) egyetlen, majdnem tökéletes megfelelői is (VOGT

1930, Taf. 10, 2–3). Az Aldingen típusba tartozó soponyai példányokat párhuzamaik alapján pedig többen dél-németországi műhely termékének és a fejlemez mintája alapján²⁴ kifejezetten alemann típusnak tartják (MENKE 1987, 165; KOCH 1998, 26; SCHACH-DÖRGES 2004, 88). A több alkalommal is feltérképezett (KALTOFFEN 1984, 57; WEIDEMANN 1985, Abb. 21; SCHACH-DÖRGES 2004, Abb. 15) széria lelőhelyeinek döntő többsége az előbbiekhöz hasonlóan a középső Neckar vidékére esik (4. kép 2), melynek elkülöníthetőek további, bajor és frank területen is előforduló variánsai.²⁵

A fenti fibulatípusoknak a Felső-Duna vidékén, a Neckar völgye és a Bodeni-tó közti területen való sűrűsödés alapján kézenfekvőek azoknak a dunántúliakkal való összefüggései. A kérdés az, hogy egyéb, a törzsterületüktől távolabb feltűnő típusokhoz hasonlóan ezek is a többek szerint a 6. század fordulóján a frankoktól elszenvedett vereség következtében szétvándorló — történeti forrással (*Cassiodor*; *Ennodius*) azonban csak Itália esetében alátámasztható — alemann elitet jelölik-e,²⁶ vagy a dunántúli fibulák magyarzataul más a célravezetőbb. Egy elképzelés szerint számolni kell akár azzal is, hogy a korábban a Közép-Duna vidékéről érkező bevándorlók visszatértek egykori keleti területeikre (KOCH 1997, 197–199). Ha azonban a szemesi, miszlai és soponyai fibulákhoz hasonló Felső-Duna vidéki példányok sírjainak/temetőinek esetében azok egyéb leletösszefüggéseit is szemügyre vesszük, akkor azt tapasztalni, hogy azokhoz ott rendre egyéb olyan tipikusan alemann ékszerek és viseleti sajátosságok — hajtű, nyakperec, négyfibulás viselet, bal alkaron hordott karperec, bordázott amulettkarika, tekerceslt végű ezüstkarika, stb. — is társulnak, melyek egy része még Észak-Itáliában is megjelenik velük (BIERBRAUER 1978, 241; BIERBRAUER 1994, 46–53), ellenben az 5. század utolsó harmadában a Közép-Duna vidékén egyáltalán nem jellemzőek. Ezzel szemben mindhárom dunántúli fibulás sírban kerültek elő olyan, a Kárpát-medencében már az 5. század középső harmadától gyakori kísérőleletek (bordázott aranygyöngy, piperetükör, Desana-Brescia típusú övcsat), melyek alemann sírokban szinte teljesen ismeretlenek. A szemesi temető leletanyaga kapcsán a szerzők ráadásul helyesen jegyzik meg, hogy annak mellékletei korábbiak tűnnek, s a Dunántúlon idegen fibuláknak egy forrással alá nem támasztható alemann bevándorlással való értelmezése magyarazatra szorulna.

A fibulák által kínált tárgy = etnikum meghatározás problematikájához kapcsolódóan Sebastian Brathernek utóbbi években megjelent, az etnikai interpretációk lehetőségeiről és ellentmondásairól írt nagy visszhangot kiváltott monográfiája és módszertani

témájú cikkei közt számos érdekes gondolatot találni azt illetően — kifejezetten az alemann fibulák vonatkozásában is —, hogy régészeti módszerekkel egy egyén, illetve csoport idegen eredete meghatározható-e egy közösségen belül (BRATHER 2004, 559–565).

Az alemann eredetű fibulák széles körű elterjedésének és különösen azok különböző formai variációjának hátterében Sebastian Brather szerint nem feltétlenül szétvándorlást kell keresnünk, más magyarázatok is megfontolandóak. Egyes ékszerek formáinak egy-egy területen megfigyelhető feltűnő változatosságának és az egymástól nagy távolságra előkerülő darabok egyes részleteinek szembetűnő hasonlóságának magyarzataul vándoröltvösök szerepe már régóta felmerült (WERNER 1970, 65; JANKUHN 1976, 18; MÜLLER 1976, 102).²⁷ Mivel bizonyos Meroving fibulatípusoknak a fő elterjedési területektől távol előkerült öntőformái alapján valószínűleg készítésük nem minden esetben volt helyhez kötött, a sablonokat továbbadva másodlagos formák könnyen kialakulhattak, ami magyarázatot adhat számos típus formai- és díszítésbeli változatosságára (BRATHER 2004, 534; BRATHER 2006, 217).²⁸

Másrészt számolni kell a kereskedelem és az egyéni kapcsolatok szerepével is (BRATHER 2004, 287–289). Számos 5–6. századi Meroving tárgytypus — többségében fibula — kárpát-medencei feltűnését hasonlóan értékelte már Kiss Attila is (KISS 1981a, 148–150), mint ahogy például az Alpoktól északra, döntően nem a peplos viseletnek megfelelően előkerült gót típusú kengyelfibulák esetében is kétséges, hogy azok bizonyosan asszimilált bevándorlókat jelentenek-e (BIERBRAUER 1971, 148–149; STEUER 1994, 13–14). Más oldalról megközelítve, a szemesi-vel és béndekpusztaival számos rokon vonást mutató hasonló korú kelet-dunántúli leletanyagban több olyan fibulatípust is találni, melyek analógiáit kevésbé az alemann, sokkal inkább más germán népek régészeti hagyatékában találni meg.²⁹ Ugyan a dunaújvárosi fibula gepida párhuzamával kapcsolatban Kovrig Ilona fél évszázada még elképzelhetőnek tartotta annak etnikai magyarazatát (KOVRIK 1954, 91), Bóna István azonban óvatosságra intett és felhívta a figyelmet arra, ha nem magában csak az ékszert vesszük alapul, akkor a síregyüttes egésze ennek már ellentmond (BÓNA 1971a, 279).³⁰ Mint ahogy az is elgondolkodtató, hogy a szóban forgó időszakból több olyan kifejezetten Balaton környéki egyedi fibula is ismert (KISS 1995, Abb. 5, 3–4; KISS 1999, Taf. 1, 1–2; BONDÁR–HONTI–KISS 2000, I tábla 1–2) melyek egyelőre megfelelő párhuzamok hiányában leginkább arra utalnak, hogy azok helyi típusok.

Végezetül megfontolandó az is, hogy mivel a női sírok gazdagsága tulajdonképpen családjuknak, az

apának vagy a férjnek a társadalmi helyzetét kell, hogy tükrözze (BRATHER 2002, 153), így a dunántúli aranyozott ezüsthíbulás női sírokhoz nyugati bevándorlók esetén olyan rangos fegyverzetű (aranymaroklatú kardos, fejszés, lándzsás, stb.) férfisírok is szükségeltetnének, melyek Alemannia-ban egyébként jól ismertek.

A fenti kétségekre magyarázatot adhat Jaroslav Tejral elképzelése a hun birodalom szétbomlását követően a Közép-Duna vidékének egyes földrajzi régióiban létrejött hasonló struktúrájú germán királyságok régészeti emlékének (TEJRAL 2008a, 60–61) egyezéséről. Ez véleménye szerint arra vezethető vissza, hogy a közös kulturális gyökerek egy olyan keleti-germán kultúrkomplexum kialakulását eredményezték, melyen belül a temetkezési szokások, a leletanyag és a viselet rendkívül szoros összhangban állhatott. Ez kisugárzott a nyugati germán területére is, mint ahogy viszont az úgyszintén igaz, számolnunk kell alemann hatással a Duna vidékének korai Meroving fejlődésében (TEJRAL 1999, 273–274; TEJRAL 2002a, 511; TEJRAL 2008, 264, 267).

A svájci és németországi sírleletek vegyes összetételének egyik okának a bevándorlók heterogén összetételét vélik (THEUNE 2004, 232–233). Az a tény, hogy köztük nem találni kizárólag idegen leletanyagú sírokat (QUAST–KNAUT 2005, 15) azonban elméletileg könnyen magyarázható a bevándorló népcsoport(ok) fentiekben már említett nagyon gyors asszimilációjával,³¹ aki(k)nek Közép-Duna vidékén maradt következő generációja az 5. század utolsó negyedében a felhagyott keleti-gót szállásterület északkeleti részén (KISS–FAZEKAS 2005, 270) akadálytalanul megtelepedhetett. Amennyiben pedig azok kapcsolatot tartottak volna nyugatra vándorolt rokonaikkal, magyarázatot nyerne a forrásokban a 6. szá-

zadban is feltűnő alemann-szvéb/sváb azonosság mellett a korszak divatjának kétségtelenül egyik legelterjedtebb tömegcikkének számító kengyelfibulák nagyfokú hasonlósága is.

A fentiekkel remekül összevág legújabbban Dieter Quastnak a dunántúli langobard anyagban úgyszintén feltűnő alemann-frank típusú kengyelfibulákra adott magyarázata. Akár arról legyen szó, hogy pontosan az előbbieken vázolt pár évtizeddel korábbi kapcsolatok nyomán a 6. századra a Dunántúl már a Meroving kultúrkörbe integrálódott, vagy pedig, hogy a presztízstárgyakat — legfőképp a fibulákat — a langobardok átvették, pusztán ezen idegen ékszerek nem feltétlenül kell, hogy bevándorlókat jelentsenek (QUAST 2008, 372), különösen, ha azokat a helyi szokások szerint viselték.

A balatonszemesiekhez hasonlóan remek nyugati-germán párhuzamokkal rendelkező fent említett fibulás sírokat a magyar kutatás a Sárvíz völgyében, illetve attól nyugatra a korábban szomszédos gótok településterületének szélén 473 után a langobardok feltűnéséig megtelepedő dunaiszvébekkel kapcsolja össze (BÓNA 1993, 106; KISS 1999, Abb. 1). Bár a 6. század elejére vonatkozó történeti források beszámolóit nehéz lokalizálni,³² mindenképp számolnunk kell velük a Dunántúlon, hiszen az 568-ban az Alboin vezetésével az avarok elől Itáliába költöző langobardokhoz csatlakozó népek közt is szerepel nevük (*Historia Langobardorum II.* 87).³³ Az 5. század végén Fejér- és Somogy megyében feltűnő leletanyag hasonlósága a Sárvíz túloldalán Északkelet-Pannoniában elkülöníthető prelangobard kori szvéb leletanyaggal (VIDA 2007, 324) szembevetendő, biztosabb etnikai körvonalazásukhoz és a Felső-Duna vidéki kapcsolatok irányának pontosabb tisztázásához azonban újabb lelethelyek lennének még szükségesek a jövőben.

Függelék:

A Béndekpuszta fibulatípus és formai analógiáinak lelőhelyei (1. kép)

1. Keszthely-Fenekpuszta 10. sír (STRAUB 2002, Taf. 2. 1) 2–3. Hács-Béndekpuszta 19. és 20. sír (KISS 1995, Abb. 13. 1–2, 8–9)
4. Letkés-Vízfogó (PAPP–SALAMON 1980, Taf. 54. 1a–b)
5. Ringelsdorf-Kuse, szórvány (STUPPNER 1990, Abb. 1429)
6. Waidendorf-Mühlgraben, szórvány (ALLERBAUER–JEDLICKA 2001, Abb. 969)
7. Brou múzeum gyűjteménye, szórvány (SÉMAINVILLE 2003, Fig. 7. 1)

8. Bräunlingen 51. sír (FINGERLIN 2001, Kat. 4.15.2.2)
9. Elstertrebnitz 9. sír (MINDENBERGER 1959, Abb. 20)
10. Praha-Libeň (SVOBODA 1965, Tab. 33. 2)
11. St-Sulpice 5. sír (KÜHN 1940, Taf. 61.17)
12. Östrich, szórvány ((KÜHN 1940, Taf. 61.15)
13. Mainz, szórvány (LINDENSCHMIT 1858, Taf. 8. 9)
14. München-Aubing 225. sír (DANNHEIMER 1998, Taf. 25. 225/3–4)
15. Hemmingen 51. sír (MÜLLER 1976, Taf. 12. 5–6)
16. Barbing-Irlmuth, szórvány (BOTT 1952, Taf. 1.3)
17. Nagold 2. sír (VEECK 1931, Taf. 21. A 15)

Jegyzetek:

- ¹ A kifejezetten a Duna vidéki kapcsolatokat tárgyaló, a nyolcvanas évek végéig megjelent irodalmat összefoglalja BOOSEN 1986, Anm. 91; BÖHME 1989, 400, az azóta közöltekét részletezi GROSS-SCHMIDT 2005, 10; SCHACH-DÖRGES 2007, 632, 634–635, utóbbi egy szűk vezetőréteggel számolva. Legújabban TEJRAL 2008, 268 már kifejezetten a Dunántúlról származtatja a bevándorlókat.
- ² A temetőt végül is egy keleti gót — vagy azzal szövetséges —, az 5. század utolsó harmadában Pannoniában a szvébekkel összeolvadó közösség hagyatékának tekintette (KISS 1995, 319), mely leginkább a szvéb időszakban lehetett használatban (KISS 1999, 121).
- ³ A fenékpusztai 10. sírból előkerült fibulapár cingulumhoz kötése (SZŐKE 2007a, 132) tévedés, viselkedéséről helyesen MÜLLER 1987, 197. A fibulapár egyik darabja eredeti helyzetében a bal vállon feküdt, a másikat egy rácsáló mozdította el a koponya mellé (STRAUB 2006, Abb. 2, 1), melyről az ásatási napló is részletesen beszámol (BM Adattára 84.251.1).
- ⁴ 2006-ban a Fonyód-Bézenyusztán feltárt, több torzított koponyát szolgáltató temetőben is ezen a helyen feküdt egy-egy fibula- és tűpár (közöletlen, Gallina Zsolt szíves tájékoztatása).
- ⁵ A fenékpusztai csontanyagon 2007-ben Münchenben elvégzett stronciumizotópos vizsgálatok szerint a 10. sír 4–5 éves korában elhunyt kislánya (PAP 1983, 341) már Fenékpusztán született (a vizsgálatok megszervezésében és elvégzésében nyújtott segítségéért Orsolya Heinrich-Tamaskanak, Fóthi Erzsébetnek és Mike Schweissingnek tartozom köszönettel, az eredmények részletes publikálása később történik).
- ⁶ Az ékvéséses lábú, kerek fejlemezén négyszeres spirállal díszített, alemann- és bajor temetőkben egyaránt előforduló Irlmout-Aubing típust részletesen elemzi KOCH 1968, 20–21; MÜLLER 1976, 105–106. A lábformájában/díszítésében is eltérő és fején csak dupla spirállal díszített St-Sulpice típust — egyéb darabokkal vegyítve — MARTI 1990, 42–43, 162 különíti el. Ennek fej- és lábformájában is egyszerűsödő, kengyelén már díszítetlen fellbach-i példányát és annak kapcsolatát a miniatürfibulákkal tárgyalja ROTH 1982, 498.
- ⁷ Mások elképzelhetőnek tartják keleti-gót meghatározását (MÜLLER 2003, 293; SZŐKE 2007, 49; HEINRICH-TAMASKA 2008, 95), az előzetes közlés azonban ezt nem támasztja alá. A szerzők helyesen utalnak rá, hogy a gótok 6. század eleji dél-dunántúli visszatérésének nincsenek történeti- és régészeti bizonyítékai (BÓNA 1993, 107; KISS 2005, 293. j.).
- ⁸ A vándorlások történeti hátteréről ld. KELLER 1989, 108; CASTRITIUS 1994, 80–81; GEUENICH 1994, 163, régészeti vonatkozásokról újabban QUAST 2002, 279–280; SCHACH-DÖRGES 2004, 85, 88.
- ⁹ Későbbi tanulmányaiban a sajátos avar kori emléktárgy germán komponense mögött már inkább frank (SÁGI 1970, 167–190), majd keleti-gót (SÁGI 1992, 137) jelenléttel számolt, ám az egyes tárgyak esetlegesen kiragadott nyugati párhuzamaira alapozott etnikai elképzelései nem váltak elfogadottá.
- ¹⁰ Elméletileg elképzelhető lenne, hogy azért nincs torzított koponyájú gyermek, mert — esetleg jobb életkörülmények miatt — valamennyi megélt volna a felnőtt kort (LOHRKE 2004, 62). A mözsi és a fenékpusztai temetők példája azonban pontosan azt mutatja, hogy éppen a gyermekek esetében a legnagyobb a halálozási arány, feltehetően a beavatkozással járó súlyos mellékhatások következtében (PAP-JÓZSA 2006; CZIGÁNY 2008). Egyébként sem mutatható ki egyértelműen, hogy a szokás összefüggésbe lenne a társadalmi ranggal és így a szociális viszonyokkal (ANKE 1994, 125; STADLER et al 2008, 162).
- ¹¹ Mivel a basel-kleinhüningeni temető teljes antropológiai feldolgozása és a korai alemann temetők részletes embertani- és demográfiai vizsgálatát tartalmazó doktori disszertáció egyaránt kiadatlan, ez az adat kevésbé ismert. Tény azonban, hogy a szóbanforgó temető különösen erős keleti kapcsolatai révén egyáltalán nem biztos, hogy a gyermeket valóban alemannak tarthatjuk, ld. 15. lábjegyzet.
- ¹² Az antropológiai meghatározás szerint a 268. sírban 7–14 éves kislány feküdt (KÖHLER-MENDE 2007, 317). Figyelemreméltó, hogy Béndekpusztán egy egészen kisgyermek esetében is valószínűsíthető a deformáció (LIPTÁK 1961, Tab. 5) s az még a hitelesen feltárt soponyai sírok többségében is kimutatható (BÓNA 1960, 165). Mindez arra utal, hogy az Attila-kori torzított generáció néhány különösen magas kort megélt személye mellett (STADLER et al 2008, 163) számolnunk kell azzal, hogy a szokást szórványosan gyakorolták még a prelangobard kori Dunántúlon is, mint ahogy hasonló tendencia mutatkozik az 5. század második felének ausztriai embertani anyagában is (WILTSCHKE-SCHROTTA 2005, Tab. 2).
- ¹³ Nagy Margit a répcelaki sír esetében nem tartja elképzelhetőnek, hogy a fibulapár (KISS 2001, Abb. 7–8) a medencén vagy a combesontoknál feküdt volna (STRAUB 2006, 442). Véleménye szerint hinnünk kell a Radnóti Aladár sírlapján szereplő rajznak, miszerint

- azok a csattal együtt a lábfejnél voltak. Kétségtelen, ma már nem lehet eldönteni, hogy a sír előkerülését követően három hónappal készült adatlapon szereplő rajz mennyire hiteles, hogy a találó szerint azoknak pontosabb megjelölés nélkül a lábknál való előkerülése valóban azon a helyen történt-e. Amennyiben azonban a nagyfibulák és a csat egy ládikában került volna a sírba, kérdéses, hogy a karikaékszerek miért maradtak viseleti helyükön.
- 14 Részletesen összefoglalja B. TÓTH 2005, 16–17, további újabb áttekintést nyújt TEJRAL 2005, 125–127; MASTYKOVA 2006, 243–247.
- 15 A temető legkorábbi részének közvetlen kárpát-medencei genetikai kapcsolatát valószínűsíti KISS 1993, 145; QUAST 1997, 187. Az 1915-ben a városnak a Rajna északi partján fekvő részében feltárt másik temető esetében a leletek alapján szintén hasonlót feltételez a kutatás, amit Max Martin szerint a hiányos sírleírások fibulaviseleti adatai is alátámasztanak.
- 16 Ugyanígy a korabeli gepida sírokból sem lehet egyelőre következtetést kimutatni, bár kétségtelenül egy viseleti tendencia kitűnik a többi közül (NAGY 2005, 185; B. TÓTH 2005, 17).
- 17 A béndekpuszti 3. és 5. sír esetében sajnos nem áll rendelkezésre antropológiai meghatározás, utóbbi esetében még az is kérdéses, hogy a fibula egyáltalán ahhoz a sírhoz tartozik-e.
- 18 Azok ugyanis régi leletmentésekből (Dunapentele/ Dunaújváros, Miszla, Répcelak) vagy rabolt sírokból (Dabronc, Soponya) származnak, illetve szórványok (Balatonlelle, Brigetio, Dunaújváros, Keszthely-környéke) vagy kincsleletek (Aquincum-Nagyszombat u). A hitelesen feltárt és közzétett fibulák síroknak (Aquincum-Névtelen u, Tác) pedig sajnos nincs embertani értékelésük.
- 19 Hasonló szempontból vizsgálja az avar kori pártaviseletet LŐRINCZY–STRAUB 2005, 133; a honfoglalás kori hajfonatkorongokat RÉVÉSZ 1999, 60.
- 20 A kérdés azonban továbbra is eldöntetlen (ZELLER 1997, 680), az egyes sírok összevetése az embertani adatokkal ugyanis hiányzik (HEINRICH-TAMASKA 2007, 582–583).
- 21 Más nézetet vall CLAUB 1989, 564.
- 22 Helga Schach-Dörges az utóbbi években az ezüstkarpercekről és a négyfibulás viseletről is kimutatta, hogy azok a délnémet/északsvájci alemann temetőkben kifejezetten az adultus korú női sírokból gyakoriak (SCHACH-DÖRGES 2005, Abb. 11; SCHACH-DÖRGES 2005a, Tab 1). De más területek temetőiben is érdekes összefüggések mutathatók ki a fibulaviselet, az életkor és a régiók vonatkozásában (JENTGENS 2001, 151–159), mint ahogy az életkor és az ékszerek anyaga közt is (STAUCH 2008).
- 23 A Reutlingen típushoz kötésük (SZŐKE 2007, 49)
- azonban félreértés. Az eredetileg WERNER 1961, Karte 3 által elkülönített típust a későbbiekben felosztja KOCH 1969, Abb. 4, majd lelőhelyeiket különböző szempontok alapján bővíti tovább KÜHN 1974, Karte 13; PRAMMER 1989, Abb. 86; KOCH 1998, Anm. 313.
- 24 A folyamatos indadíszt imitáló spirálsor, mint díszítés azonban nem annyira etnikum vagy eredetjelző, sokkal inkább az 5. század végének fibulahorizontját képviseli (B. TÓTH 2005, 13–14). Hasonlóképp a kifejezetten alemann sajátosságnak tartott négyszeres spirálmintát (BURZLER et al 2002, 155) is megtalálni számos Közép-Duna vidéki fibulán (KISS 1996, Abb. 11), mint ahogy a szimmetrikus akantusz minta is inkább kor (NAGY 2005, Abb. 41), sem mint népesség specifikus.
- 25 Ursula Koch a két változatot X42 kódszámon vonja össze (KOCH 2001, Abb. 13), a két típust külön tárgyalja LOSERT–PLETERSKI 2003, 123–126.
- 26 Miközben a frank hódítást követő menekülthullám mértékét napjainkban többen óvatosabban ítélik meg (AMENT 2005, 6; SCHACH-DÖRGES 2007, 633–634), az esemény kapcsán a dunántúli prelangobard kori emléktanyagban alemann menekültek lehetőségével számol újabban SZŐKE 2007a, 132.
- 27 Rövid áttekintést nyújt a német kutatásban a vándor kézművesekről alkotott nézetek alakulásáról és azzal összefüggésben az etnikus szemlélet korlátairól VIDA 2006. A témát legújabban összefoglalja Bendeguz Tobias: Frühmittelalterliche Gräber mit Beigabe von Schmiedewerkzeugen (Dissertation, Wien 2008).
- 28 Különböző északi fibulatípusok esetében a törzsterületől távol előkerült helyi utánzatokat több helyen is sikerült már kimutatni (STORK 1997, 299; NAGY 2007, 52–53).
- 29 A dunaújvárosi és aquincumi kengyelfibulák kitűnő gepida analógiái szerepelnek feldolgozásukban, utóbbinak ismert egy galliai megfelelője is, mint ahogy a — sajnos máig publikálatlan — soponyai madárfibula legjobb párhuzamait is ott találja meg az ásató szerint (BÓNA 1971, 230). A kifejezetten egyes kárpát-medencei germán népek körében népszerű Bakodpuszta típusú fibulának (BÓNA–NAGY 2002, 121–122) szintén onnan ismert egyébként legjobb, eddig figyelmen kívül maradt nyugati megfelelője. A Saint-Martin-du-Frêne-i temetőben előkerült pár (SOLEILHAC 1954) lábának arányai és kerek végződése alapján a nemrégiben Szurdokpuszpökiből közzétett 5. sír darabjaihoz (BÁCSMEGI–GUBA 2007, 17) hasonlít leginkább. A másik, Honorius solidusos sírnak külön jelentőséget ad korai ékvéséses fibulapárja (TEJRAL 2008, 253), miként a — különböző germán népek közül a Kárpát-medencében leginkább a gepidák körében előforduló (LŐRINCZY–STRAUB 2006, 284–285) — sírgödör falába ástott fülkéknek pár évtizeddel később a Felső-Duna vidékén tapasztalható feltű-

nése is (a feldolgozás alatt lévő sírokról nyújtott információkat ezúton is köszönöm az ásatóknak). A lelőhely történeti- és régészeti jelentőségét azonban kevésbé a gepida, sokkal inkább a szomszédos jobbágyi sír (KISS 1981) összefüggésében érdemes vizsgálni. A táci fibulához (FITZ-LÁNYI-BÁNKI 1975, 1. ábra 1) hasonló, de ötgomboos példányok gyakoriak az alemann anyagban (GÖLDNER 1987, 20–21; MARTIN 2002, 123), a dunántúli darab főbb vonásaiban a számos formai variánst mutató Krefeld típuson belül (SCHILLING 2007, 382) is tipológiailag azonban leginkább a Hammelburg csoportba sorolható (KOCH 1967, 18–19). A közöletlen faddi sírokból előkerült, meglehetősen tág időhatárokkal keltezhető rombusz alakú, illetve Weimar/Arcy-Sainte-Restitue típusú kisfibulák elterjedési régióik alapján (WINDLER 1995, Abb. 114; KOCH 1998, Karte 24; LOSERT-PLETERSKI 2003, 142; ZINTL 2006, 92) pedig még távolabbi területek felé mutatnak (a fibulákat Ódor János Gábor szívességéből ismerem).

³⁰ A krajn/krainburgi temető recenziójában később részletes módszertani elemzéssel is rámutatott annak veszélyére, amit a 'korabeli leletanyag mozaikszemű homogenitására' alapozva az összefüggéseiből kiragadott egyes tárgyak kínálhatnak (BÓNA 1981).

³¹ Az 1998–2001 közt Horb-Altheimben feltárt temetők nemrégiben közzétett embertani- és stronciumizotópos

vizsgálatainak eredményei (OBERTOVIÁ-WAHL 2007), miként a sírmellékletek is kifejezetten erre utalnak (FRANK 2008, 44). Az Eschborn/Hemmingen-típusú, már több mint kéttucat helyről ismert rövid használatú temetők sorába tartozó lelőhelyen a régészeti anyag kapcsán már az előzetes közlések is dunaiszvéb kapcsolatokkal számoltak (RABOLD 1999, 151), amit a természettudományos vizsgálatok alátámasztani és kiegészíteni látszanak. A temető teljes közlése újabb fontos adalékokat nyújthat majd a Felső-Duna vidékének keleti kapcsolataihoz.

- ³² Az *Origo gentis Langobardorum* és Paulus Diaconus beszámolója a langobard uralom alá került szvébokról vonatkozhat Északkelet-Pannoniára is, aminek régészeti emléke lehet többek közt az aquinumi amfiteátrum kincslelete és néhány kelet-dunántúli 6. századi temető langobardokétól elütő sírja, illetve fibulája is (BÓNA 1987, 121; NAGY 1993, 356). Peter Stadler még a kora avar kori germán komponensen belül is számol szvéb maradványokkal többek közt a Dél-Dunántúlon (STADLER 2008, Abb. 19), bár ennek — mint több más általa elkülönített etnikum — régészeti vonatkozásai erősen kétségesek.
- ³³ BÓNA 1993, 106 szerint a Suave/Soave nevű települések őket jelölik Észak-Itáliában.

Irodalom:

ALLERBAUER–JEDLICKA 2001

Allerbauer, S. – Jedlicka, F.: *KG Waidendorf*. FÖ 39 (2000) 2001, 705.

ALT 2004

Alt, K. W.: *Schädeldeformation*. RGA 26 (2004) 571–577.

ALT 2006

Alt, K. W.: *Die artifizielle Schädeldeformation bei den Westgermanen*. In: *Meždisciplinarnye issledovaniâ v arheologii. Iskusstvennaâ deformaciâ golovy čeloveka v prošlom Evrazii*. Ed.: Mednikova, M. B. Moskva 2006, 115–126.

AMENT 2005

Ament, H.: *Der Beitrag der frühmittelalterlichen Grabfunde von Nieder-Erlenbach (Stadt Frankfurt a. M.) zur Kenntnis der Gräberfelder vom Typ Hemmingen*. In: *Reliquiae Gentium* (Festschrift für Böhme, H. W.). *Studia Honoria* 23 (2005) 1–7.

ANKE 1994

Anke, B.: *Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5. Jahrhunderts*. Weissbach 1998.

BÁCSMEGI–GUBA 2007

Bácsmegi G. – Guba Sz.: *Letűnt korok emlékezete. Szurdokpüspöki régműltja a legújabb régészeti kutatások tükrében*. Szurdokpüspöki 2007.

BEMMANN 2008

Bemmann, J.: *Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert. — Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donauraum?* In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Hrsg.: Bemmann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 145–227.

BIERBRAUER 1971

Bierbrauer, V.: *Zu den Vorkommen ostgotischer Bügelfibeln in Raetia II*. *BayVor* 36 (1971) 131–165.

BIERBRAUER 1978

Bierbrauer, V.: *Reperti Alemanni del primo periodo Ostrogoto provenienti dall'Italia Settentrionale*. In: *I Longobardi e la Lombardia*. Milano 1978, 241–260.

BIERBRAUER 1994

Bierbrauer, V.: *Germanen des 5. und 6. Jahrhunderts in Italien*. In: *La Storia dell'Alto Medioevo italiano*

- (VI–X secolo) alla luce dell'archeologia. Cur.: Francovich, R. – Noyé, G. Firenze 1994, 33–56.
- BIERBRAUER 2004
Bierbrauer, V.: *Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie*. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Hrsg.: Pohl, W. Wien 2004, 45–84.
- BIERBRAUER 2007
Bierbrauer, V.: *Neue ostgermanische Grabfunde des 5. und 6. Jahrhunderts in Italien*. Acta PraeArch 39 (2007) 93–124.
- BLAICH 1999
Blaich, M. C.: *Die alamannische Funde von Nagold*. Kr. Calw. FBBW 23 (1999) 307–365.
- BONDÁR–HONTI–KISS 2000
Bondár M. – Honti Sz. – Kiss V.: *A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (1992–1999). Előzetes jelentés I. – The preceding archeological excavation of the planing M7 highway in County Somogy (1992–1999). Preliminary report I*. SMK 14 (2000) 94–115.
- BONDÁR et al 2007
Bondár M. et al.: *Balatonszemes-Szemesi-berek*. In: Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–138.
- BOOSEN 1986
Boosen, J. D.: *Ein alamannisches Frauengrab des 5. Jahrhunderts von Graben-Neudorf, Kreis Karlsruhe*. FBBW 10 (1985) 1986, 281–317.
- BOTT 1952
Bott, H.: *Bajuwarischer Schmuck der Agilolfingerzeit (Formenkunde und Deutung)*. München 1952.
- BÓNA 1971
Bóna I.: *A népvándorlás kora Fejér megyében. – Die Zeit der Völkerwanderung von Komitat Fejér*. In: Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig. Főszerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1971, 221–314.
- BÓNA 1971a
Bóna, I.: *Ein Vierteljahrhundert Völkerwanderungszeitforschung in Ungarn 1945–1969*. Acta ArchHung 23 (1971) 265–336.
- BÓNA 1981
Bóna I.: *Stare, V. – Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev (recenzió)*. ArchÉrt 108 (1981) 294–299.
- BÓNA 1987
Bóna, I.: *Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau*. In: Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit. Hrsg.: Bott, G. Nürnberg 1987, 116–129.
- BÓNA 1993
Bóna I.: *A langobardok története és régészeti emlékei*. In: Hunok-gepidák-langobardok. Szerk.: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á. Szeged 1993, 102–162.
- BÓNA–NAGY 2002
Bóna, I. – Nagy, M.: *Hódmezővásárhely-Kishomok (Kom. Csongrád)*. In: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2002, 32–189.
- BÖHME 1989
Böhme, W. B.: *Eine elbgermanische Bügelfibel des 5. Jahrhunderts aus Limetz-Villez (Yvelines, Frankreich)*. ArchKorr 19 (1989) 397–406.
- BRATHER 2002
Brather, S.: *Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni*. In: On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages. Ed.: Gillett, A. Turnhout 2002, 149–175.
- BRATHER 2004
Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Berlin–New York 2004.
- BRATHER 2004a
Brather, S.: *Kleidung und Identität im Grab. Gruppierungen innerhalb der Bevölkerung Pleidelsheims zur Merowingerzeit*. ZAM 32 (2004) 1–58.
- BRATHER 2006
Brather, S.: *Strukturelle Verhältnisse als Voraussetzungen für Verbreitungsbilder (Brather, S. – Wotzka, H. P.: Alemannen und Franken? Bestattungsmodi, ethnische Identitäten und wirtschaftliche Verhältnisse zur Merowingerzeit)*. In: Soziale Gruppen — kulturelle Grenzen. Die Interpretation sozialer Identitäten in der prähistorischen Archäologie. Hrsg.: Burmeister, S. – Müller-Scheefel, N. New York–München–Berlin 2006, 204–217.
- BRATHER 2007
Brather, S.: *Von der 'Tracht' zur 'Kleidung' Neue Fragestellungen und Konzepte in der Archäologie des Mittelalters*. ZAM 35 (2007) 185–206.
- BURZLER et al 2002
Burzler, A. et al.: *Das frühmittelalterliche Schleithem — Siedlung, Gräberfeld und Kirche*. Schaffhausen 2002.
- CASTRITIUS 1995
Castritius, H.: *Barbari – antiqui barbari. Zur Besiedlungsgeschichte Südostnorikums und Südpannoniens in der Spätantike (Ende des 4. bis Mitte des 6. Jahrhunderts n. Chr.)*. FMS 29 (1995) 72–85.
- CLAUß 1989
Clauß, G.: *Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht im frühen Mittelalter*. JRGZM 34 (1987) 1989, 491–603.
- CZIGÁNY 2008
Czigány J.: *A mesterségesen torzított koponyák jellegzetes radiológiai elváltozásai*. FolAnt 7 (2008) 5–15.
- DANNHEIMER 1998
Dannheimer, H.: *Das bajuwarische Reihengräberfeld von Aubing, Stadt München*. München 1998.
- FINGERLIN 2001
Fingerlin, G.: *Frauengrab von Bräunlingen, Schwarzwald-Baar-Kreis, Baden-Württemberg, Deutschland*. In: Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien. Hrsg.: Wiczorek, A. – Périn, P. Stuttgart 2001, 170–171.

- FITZ-LÁNYI-BÁNKI 1975
Fitz J. – Lányi V. – Bánki Zs.: *Kutatások Gorsiumban 1973-ban. — Forschungen in Gorsium in Jahre 1973.* AlbReg 14 (1975) 289–333.
- FRANK 2008
Frank, C.: *Eine neue Bestattungssitte setzt sich durch: das Gräberfeld von Horb-Altheim.* In: Alamannen zwischen Schwarzwald, Neckar und Donau. Hrsg.: Ade, D. – Rüth, B. – Zekorn, A. Stuttgart 2008, 43–44.
- GEUENICH 1994
Geuenich, D.: *Zum gegenwärtigen Stand der Alemannenforschung.* In: Zur Kontinuität zwischen Antike und Mittelalter am Oberrhein. Hrsg.: Staab, F. Sigmaringen 1994, 159–169.
- GIESLER-MÜLLER 1992
Giesler-Müller, U.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen.* Derendingen-Solothurn 1992.
- GÖLDNER 1987
Göldner, H.: *Rhein- und Moselfränkischen Bügelfibeln.* Marburg 1987.
- GROSS-SCHMIDT 2005
Gross, U. – Schmidt, E.: *Archäologische Untersuchungen im Randbereich des abgegangenen Dorfes bei Rotterburg.* Sülchgau 47–48 (2003–2004) 2005, 1–14.
- HEEGE 1987
Heege, A.: *Grabfunde der Merowingerzeit aus Heidenheim-Großkuchen.* Stuttgart 1987.
- HEINRICH-TAMASKA 2007
Heinrich-Tamaska, O.: *Tier- und Zahnschnittornamentik im awarenzeitlichen Karpatenbecken.* BRGK 87 (2006) 2007, 505–627.
- HEINRICH-TAMASKA 2008
Heinrich-Tamaska, O.: *Keszthely-Fenékpuszta zwischen Spätantike und Karolingerzeit.* In: Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung (Ausstellungskatalog). Red.: Hegewisch, M. Darmstadt 2008, 91–107.
- JANKUHN 1976
Jankuhn, H.: *Archäologie und Geschichte.* Berlin–New York 1976.
- JENTGENS 2001
Jentgens, G.: *Die Alamannen. Methoden und Begriffe der ethnischen Deutung archäologischer Funde und Befunde.* Rahden 2001.
- KALTOFEN 1984
Kaltoven, A.: *Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa.* Oxford 1984.
- KELLER 1989
Keller, H.: *Alamannen und Sueben nach den Schriftquellen des 3. bis 7. Jahrhunderts.* FMS 23 (1989) 89–111.
- KHAÏRÉDINOVA 2007
Khäirédinova, E.: *Le costume des barbares aux confins septentrionaux de Byzance (VIe–VIIe siècle).* In: Kiev – Cherson – Constantinople. Ed.: Aibabin, A. – Ivakin, H. Kiev–Simferopol–Paris 2007, 11–44.
- KISS 1981
Kiss, A.: *Germanischer Grabfund der Völkerwanderungszeit in Jobbágyi (Zur Siedlungsgeschichte des Karpatenbeckens in den Jahren 454–568).* AlbReg 19 (1981) 167–185.
- KISS 1981a
Kiss, A.: *Völkerwanderungszeitliches, germanische Langschwert von Dunapentele/Dunaújváros.* AlbReg 19 (1981) 145–165.
- KISS 1993
Kiss A.: *Giesler-Müller, U. – Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Basel-Kleinhüningen (recenzió).* ArchÉrt 120 (1993) 144–145.
- KISS 1995
Kiss, A.: *Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert.* Acta AntHung 36 (1995) 275–342.
- KISS 1996
Kiss, A.: *Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostgotische Fundstoff in Pannonien.* ZalMúz 6 (1996) 53–86.
- KISS 1999
Kiss, A.: *Pannonien zur Zeit der Völkerwanderung — Ergebnisse und Probleme.* In: L'Occident romain et l'Europe centrale au début l'époque des Grandes Migrations. Dir.: Tejral, J. – Pilet, Ch. – Kazanski, M. Brno 1999, 109–126.
- KISS 2001
Kiss, A.: *Das germanische Frauengrab von Répcelak (Westungarn) aus der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts.* Acta ArchHung 52 (2001) 120–144.
- KISS 2005
Kiss M.: *Jordanes: Getica. A gótok eredete és tettei.* Budapest 2005.
- KISS-FAZEKAS 2005
Kiss M. – Fazekas F.: *Hol játszódott le a Bolia folyó menti csata?* AntTan 49 (2005) 265–272.
- KOCH 1998
Koch, A.: *Bügelfibeln der Merowingerzeit im westlichen Frankenreich.* Mainz 1998.
- KOCH 1967
Koch, R.: *Bodenfunde der Völkerwanderungszeit aus dem Main-Tauber-Gebiet.* Berlin 1967.
- KOCH 1968
Koch, U.: *Die Grabfunde der Merowingerzeit aus dem Donautal um Regensburg.* Berlin 1968.
- KOCH 1969
Koch, U.: *Alamannische Gräber der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts.* BayVor 34 (1969) 162–193.
- KOCH 1993
Koch, U.: *Alamannen in Heilbronn.* Heilbronn 1993.
- KOCH 1997
Koch, U.: *Besiegt, beraubt, vertrieben. Die Folgen der Niederlagen von 496/497 und 506.* In: Die Alamannen (Ausstellungskatalog). Red.: Fuchs, K. et al. Stuttgart 1997, 191–201.
- KOCH 2001
Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim.* Stuttgart 2001.
- KOCH 2001a
Koch, U.: *Kolbenarmring.* RGA 17 (2001) 169–174.

- KOKKOTIDIS 1999
Kokkotidis, K. G.: *Von der Wiege bis zur Bahre — Untersuchungen zur Paläodemographie der Alamannen des frühen Mittelalters (Dissertation Manuscript)*. Köln 1999.
- KOVRIG 1954
Kovrig I.: *Germán lelet Gyuláról*. FolArch 6 (1954) 86–91.
- KÖHLER–MENDE 2007
Köhler K. – Mende B. G.: *Népvándorlás kori embertani leletek az M7-es autópálya nyomvonalán feltárt lelőhelyek anyagából*. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között*. Szerk.: Belényesy K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 315–321.
- KÜHN 1940
Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in der Rheinprovinz*. Bonn 1940.
- KÜHN 1974
Kühn, H.: *Die germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit in Süddeutschland*. Graz 1974.
- LINDENSCHMIT 1858
Lindenschmit, L.: *Die Altertümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz 1858.
- LIPTÁK 1961
Lipták, P.: *Germanische Skelettreste von Hács-Bédepuszta aus dem 5. Jahrhundert*. Acta ArchHung 13 (1961) 231–246.
- LOHRKE 2004
Lohrke, B.: *Kinder in der Merowingerzeit. Gräber von Mädchen und Jungen in der Alemannia*. Rahden 2004.
- LOSERT–PLETERSKI 2003
Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und »Ethnogenese« der Bajuwaren*. Berlin–Bamberg–Ljubjana 2003.
- LÖRINCZY–STRAUB 2005
Lőrinczy G. – Straub P.: *Újabb adatok az avar kori szűrőkanalak értékeléséhez III. — Neue Angaben zur Bewertung der awarenzeitlichen Sieblöffel III*. MFMÉ–StudArch 11 (2005) 127–145.
- LÖRINCZY–STRAUB 2006
Lőrinczy G. – Straub P.: *Az avar kori padmalys temetkezésekről. Szempontok a kárpát-medencei padmalys temetkezések értékeléséhez. — Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens*. Arrabona 44:1 (2006) 277–314.
- MARTI 1990
Marti, R.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Saint-Sulpice VD*. Lausanne 1990.
- MARTIN 1994
Martin, M.: *Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit auf dem Kontinent*. RGA 8 (1994) 541–581.
- MARTIN 1995
Martin, M.: *Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung*. JRGZM 38 (1991) 1995, 629–680.
- MARTIN 1996
Martin, M.: *Die Menschen in Frühmittelalter*. In: *Die Schweiz zwischen Antike und Mittelalter*. Hrsg.: Finger, A. Zürich 1996, 185–212.
- MARTIN 2002
Martin, M.: *Krefelder Fibeltrachten der älteren Merowingerzeit*. Acta PraeArch 34 (2002) 113–127.
- MARTIN 2002a
Martin, M.: *„Mixti Alamannis Suevi“? Der Beitrag der alamannischen Gräberfelder am Basler Rheinknie*. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 195–223.
- MARTIN 2006
Martin, M.: *Gürtel, Schärpe und Fibelpaar*. In: *Archäologie. Fenster zur Vergangenheit in Bayern*. Hrsg.: Sommer, C. S. Regensburg 2006, 255.
- MASTYKOVA 2006
Mastykova, A.: *Les grosses perles du haut Moyen Âge en calcédoine et en forme de tonneau: diffusion, datation, signification sociale*. In: *De l'Âge du fer au haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières*. Red.: Delestre, X. – Kazanski, M. – Périn, P. Condé-sur-Noireau 2006, 235–250.
- MENKE 1986
Menke, M.: *Archäologische Befunde zu Ostgoten des 5. Jahrhunderts in der Zone nordwärts der Alpen*. ArchBalt 7 (1986) 239–281.
- MENKE 1987
Menke, M.: *Alemannisch-italische Beziehungen vom späten fünften bis zum siebenten Jahrhundert aufgrund archäologischer Quellen*. Nationes 6 (1987) 125–346.
- MINDENBERGER 1959
Mindenberger, G.: *Die germanischen Funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen*. Leipzig 1959.
- MÖLLER 1982
Möller, J.: *Zur Funktion der Nadel in der fränkisch-alamannischen Frauentracht*. JRGZM 23–24 (1976–1977) 1982, 14–53.
- MÜLLER 1976
Müller, H. F.: *Das alamannische Gräberfeld von Hemmingen (Kreis Ludwigsburg)*. Stuttgart 1976.
- MÜLLER 1987
Müller, R.: *Keszthely-Fenekpuszta, Kom. Zala*. In: *Germanen, Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Bott, G. Nürnberg 1987, 197.
- MÜLLER 2003
Müller R.: *Germánok és alánok a Dunántúlon az 5. században*. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Főszerk.: Visy Zs. Budapest 2003, 291–293.
- NAGY 1993
Nagy M.: *Óbuda a népvándorlás korban. — Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung*. BudRég 30 (1993) 353–395, 370–371.
- NAGY 2005
Nagy, M.: *Szőreg-Téglagyár (Kom. Csongrád)*. In: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet II*. Red.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2005, 120–202.
- NAGY 2007
Nagy M.: *Állatbrázolások és az I. germán állatstílus*

- a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század). — *Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Mittel-Donaugebiet (3.–6. Jahrhundert n. Chr.)*. Budapest 2007.
- OBERTOVIÁ–WAHL 2007
Obertová, Z. – Wahl, J.: *Anthropologische Untersuchungen zur Bevölkerungsstruktur und Lebensweise der frühmittelalterlichen Population von Horb-Altheim (450–510 n. Chr.)*. FBBW 29 (2007) 559–601.
- PAP 1983
Pap, I.: *Data to the problem of artificial cranial deformation, Part 1*. *Annales HistNat* 75 (1983) 339–350.
- PAP–JÓZSA 2006
Pap I. – Józsa L.: *A koponyatorzítás és annak következményei. — Schädeldeformierung und deren Folgen*. In: Hadak útján. Népeségek és iparok a népvándorlás korában (kézirat). Szerk.: Újlaki Pongrácz Zs. Nagykovácsi 2006, 85–93.
- PAPP–SALAMON 1980
Papp, L. – Salamon, Á.: *Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés*. *MittArchInst* 8–9 (1978–1979) 1980, 85–92, 343–348.
- PRAMMER 1989
Prammer J. (Hrsg.): *7000 Jahre Schmuck. Katalog Gäubodenmuseum Straubing*. Straubing 1989.
- QUAST 1997
Quast, D.: *Vom Einzelgrab zum Friedhof. Beginn der Reihengräbersitte im 5. Jahrhundert*. In: *Die Alamannen (Ausstellungskatalog)*. Red.: Fuchs, R. et al. Stuttgart 1997, 171–190.
- QUAST 1999
Quast, D.: *Auf der Suche nach fremden Männern – Die Herleitung schmalen Langsaxe vor dem Hintergrund der alamannisch-donauländischen Kontakte der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts*. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Hrsg.: Fischer, Th. – Precht, G. – Tejral, J. Brno 1999, 115–128.
- QUAST 2002
Quast, D.: *Höhensiedlungen – donauländische Einflüsse – Goldgriffspathen. Veränderungen im archäologischen Material der Alamannia im 5. Jahrhundert und deren Interpretation*. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaunraum*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 274–295.
- QUAST 2008
Quast, D.: *Funde aus dem fränkisch-alamannischen Gebiet im langobardenzeitlichen Pannonien*. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen*. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 363–375.
- QUAST–KNAUT 2005
Quast, D. – Knaut, M.: *Archäologie und Migration*. In: *Die Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter*. Hrsg.: Knaut, M. – Quast, D. Stuttgart 2005, 8–18.
- RABOLD 1999
Rabold, B.: *Ein neues alamannisches Gräberfeld in Altheim, Stadt Horb, Kreis Freudenstadt*. AABW 1999, 149–152.
- RÉVÉSZ 1999
Révész L.: *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*. Budapest 1999.
- ROTH 1992
Roth, H.: *Reihengräberfeld bei Fellbach-Schmidlen, Rems-Murr-Kreis*. FBBW 7 (1992) 491–540.
- SÁGI 1961
Sági, K.: *Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuzsta*. *Acta AntHung* 9 (1961) 397–451.
- SÁGI 1970
Sági, K.: *Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Geschichte von Fenékpuzsta*. *Acta AntHung* 18 (1970) 147–196.
- SÁGI 1992
Sági K.: *Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely kultúra” etnikumának szempontjából. — Keszthelyer Friedhof aus dem 6. Jh. und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthelyer Kultur”*. *TVMK* 2 (1991) 1992, 113–141.
- SCHACH–DÖRGES 2004
Schach-Dörges, H.: *Das frühmittelalterliche Gräberfeld bei Aldingen am mittleren Neckar*. Stuttgart 2004.
- SCHACH–DÖRGES 2005
Schach-Dörges, H.: *Zu einigen Kolbenarmringen mit Querrillendekor der älteren Merowingerzeit*. FBBW 28 (2005) 305–317.
- SCHACH–DÖRGES 2005a
Schach-Dörges, H.: *Zur vierfibeltracht der älteren Merowingerzeit*. In: *Reliquiae Gentium (Festschrift für Böhme, H. W.)*. *Studia Honoria* 23 (2005) 349–357.
- SCHACH–DÖRGES 2007
Schach-Dörges, H.: *Zum frühmerowingerzeitlichen Begräbnisplatz bei Stetten auf den Fildern, Lkr. Esslingen*. FBBW 29 (2007) 603–642.
- SCHILLING 2007
Schilling L.: *A római kor vége Tác/Gorsiumban. — Die Ende der Römerzeit in TÁC/Gorsium*. *FIRKák* 1 (2007) 379–387.
- SÉMAINVILLE 2003
Sémainville, H. G.: *À propos de l'implantation des Burgondes: Réflexions, hypothèses et perspectives*. In: *Burgondes, Alamans, Francs, Romains. Dans l'est de la France, le Sud-Ouest de l'Allemagne et la Suisse. Ve–VIIe siècle après J.-C.* Red.: Passard, F. Besançon 2003, 17–39.
- SIEGMUND 2000
Siegmond, F.: *Alemannen und Franken*. Berlin–New York 2000.
- SOLEILHAC 1954
Soleilhac, A.: *L'activité du groupe spéléologique d'Hauteville-Lompnès en 1953*. *BSNO* 8 (1954) 21–27.
- STADLER 2008
Stadler, P.: *Ethnische Verhältnisse im Karpatenbecken und Beziehungen zum Westen zur Zeit des Awarischen Khaganats im 6. und 7. Jahrhundert*. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden –*

- Awaren – Slawen. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 657–678.
- STADLER et al 2008
Stadler, P. et al.: *Kann man die Zuordnung zu den verschiedenen (ethnischen) Gruppen der Völkerwanderungszeit mittels naturwissenschaftlicher Datierungsmethoden verbessern? — Can one improve the differentiation of ethnic groups active during the Migration Period by means of Age Determination?* BUFM 50 (2008) 159–185.
- STAUCH 2008
Stauch, E.: *Alter ist Silber, Jugend ist Gold! Zur altersdifferenzierten analyse frühgeschichtlicher Bestattungen.* In: Zwischen Spätantike und Frühmittelalter. Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Hrsg.: Brather, S. Berlin–New York 2008, 275–295.
- STEUER 1994
Steuer, H.: *Archäologie und germanische Sozialgeschichte – Forschungstendenzen in den 1990er Jahren.* In: Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und angelsächsischer Wechselbeziehung. Hrsg.: Düwel, K. Berlin–New York 1994, 10–55.
- STORK 1997
Stork, I.: *Fridhof und Dorf, Herrenhof und Adelsgrab. Der einmalige Befund Lauchheim.* In: Die Alamannen (Ausstellungskatalog). Red.: Fuchs, R. et al. Stuttgart 1997, 290–310.
- STRAUB 2002
Straub, P.: *Die Hinterlassenschaft der Ostgoten in Fenékpuzsta. Die archäologische Hinterlassenschaft der prälangobardischen Periode in Transdanubien.* In: Germanen am Plattensee (Ausstellungskatalog). Red.: Windl, H. Traismauer 2002, 9–16.
- STRAUB 2006
Straub, P.: *Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak. — Notes on the German Grave of Répcelak.* Arrabona 44:1 (2006) 441–454.
- STRAUB 1992
Strauß, E. G.: *Studien zur Fibeltracht der Merowingerzeit.* Bonn 1992.
- STUPPNER 1990
Stuppner, A.: *KG Ringelsdorf.* FÖ 28 (1989) 1990, 260.
- SVOBODA 1965
Svoboda, B.: *Čechy v době stehovány národů. — Böhmen in der Völkerwanderungszeit.* Praha 1965.
- SZENDREY 1928
Szendrey Á.: *A miszlai gót sírlelet.* ArchÉrt 42 (1928) 222–225.
- SZŐKE 2007
Szőke B. M.: *A Balaton déli partvidéke és a Dél-Dunántúl a népvándorlás korában.* In: Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. Szerk.: Belényesi K. – Honti Sz. – Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 47–54.
- SZŐKE 2007a
Szőke, B. M.: *Migration period settlement history of the Little Balaton Region.* In: Environmental Archaeology in Transdanubia. Ed.: Zatykó, Cs. – Juhász, I. – Sümegi, P. Budapest 2007, 128–150.
- TEJRAL 1997
Tejral, J.: *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonauraum.* In: Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donauraum. Hrsg.: Tejral, J. – Friesinger, H. – Kazanski, M. Brno 1997, 321–391.
- TEJRAL 1999
Tejral, J.: *Die spätantiken militärischen Eliten beiderseits der norisch-pannonischen Grenze aus der Sicht der Grabfunde.* In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Hrsg.: Fischer, T. – Precht, G. – Tejral, J. Köln–Brno 1999, 219–292.
- TEJRAL 2002
Tejral, J.: *Beiträge zur Chronologie des langobardischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau.* In: Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonauraum. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.
- TEJRAL 2002a
Tejral, J.: *Neue Erkenntnisse zur Frage der donauländisch-ostgermanischen Krieger- beziehungsweise Männergräber des 5. Jahrhunderts.* FÖ 41 (2002) 496–524.
- TEJRAL 2005
Tejral, J.: *Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses.* In: Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Hrsg.: Pohl, W. – Erhart, P. Wien 2005, 103–200.
- TEJRAL 2006
Tejral, J.: *Vinařicer Kulturgruppe.* RGA 32 (2006) 414–423.
- TEJRAL 2008
Tejral, J.: *Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts.* In: Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden – Awaren – Slawen. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 249–283.
- TEJRAL 2008a
Tejral, J.: *Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau.* In: Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung (Ausstellungskatalog). Red.: Hegewisch, M. Darmstadt 2008, 53–71.
- THEUNE-VOGT 2002
Theune-Vogt, C.: *Gemeinsamkeiten und Unterschiede auf Gräberfeldern der Alamannia im Frühmittelalter.* In: Regio Archaeologica (Festschrift für Fingerlin, G.). Studia Honoria 18 (2002) 351–361.
- THEUNE 2004
Theune, C.: *Germanen und Romanen in der Alamannia. Strukturveränderungen aufgrund der archäologischen Quellen vom 3. bis zum 7. Jahrhundert.* Berlin–New York 2004.
- B. TÓTH 2005
B. Tóth Á.: *Kora népvándorlás kori sír Aquincumban.* WMMÉ 27 (2005) 11–41.
- ULDIN 2005
Uldin, T.: *Künstliche Schädeldeformation.* In: Die

- Völkerwanderung. Europa zwischen Antike und Mittelalter. Hrsg.: Knaut, M. – Quast, D. Stuttgart 2005, 32–33.
- VIDA 2006
Vida T.: *Az etnikum kérdése a német kora középkori régészetben 1945 után*. Korall 24–25 (2006) 203–215.
- VIDA 2007
Vida, T.: *Late Roman Territorial Organisation and the Settlement of Barbarian gentes in Pannonia*. Hortus Artium Medievalium 13:2 (2007) 319–331.
- VEECK 1931
Veeck, W.: *Die Alamannen in Württemberg*. Berlin–Leipzig 1931.
- VOGT 1930
Vogt, E.: *Das alamannische Gräberfeld am alten Gotterbarmweg in Basel*. AnzSchweiz 32 (1930) 145–164.
- WAHL et al 1997
Wahl, J. et al: *Zwischen Masse und Klasse. Alamannen im Blickfeld der Anthropologie*. In: Die Alamannen (Ausstellungskatalog). Red.: Fuchs, R. et al. Stuttgart 1997, 337–348.
- WEIDEMANN 1985
Weidemann, K.: *Studien zu Gallien in der Spätantike*. JRGZM 32 (1985) 706–709.
- WERNER 1961
Werner, J.: *Die Fibeln der Sammlung Diergardt* (*Völkerwanderungszeitliche Schmuck*). Berlin 1961.
- WERNER 1966
Werner, J.: *Zu den donauländischen Beziehungen des alamannischen Gräberfeldes am alten Gotterbarmweg in Basel*. In: Helvetia Antiqua (Festschrift Emil Vogt). Hrsg.: Degen, R. – Drack, W. – Wyss, R. Zürich 1966, 283–292.
- WERNER 1970
Werner, J.: *Zur Verbreitung frühgeschichtlicher Metallarbeiten (Werkstatt – Wanderhandwerk – Handel – Familienverbindungen)*. AntAr 38 (1970) 64–81.
- WILTSCHKE-SCHROTTA 2005
Wiltschke-Schrotta, K.: *Manipulierter Körper – Gedanken zur künstlichen Schädeldeformation*. MAGW 134–135 (2004–2005) 2005, 12–25.
- WINDLER 1995
Windler, R.: *Das Gräberfeld von Elgg und die Besiedlung der Nordostschweiz im 5.–7. Jh.* Zürich 1995.
- ZELLER 1997
Zeller, G.: *Tracht der Frauen*. In: Die Franken. Wegbereiter Europas 5. bis 8. Jahrhundert (Ausstellungskatalog). Hrsg.: Wiczorek, A. et al. Mainz 1997, 672–683.
- ZINTL 2006
Zintl, S.: *Das frühmerowingische Gräberfeld von München-Perlach*. BdBB 45–46 (2004–2005) 2006, 281–370.

Angaben zu den Beziehungen zwischen den Nekropolen des 5. Jahrhunderts in der Balaton-Region und im oberen Donaugebiet

Für die zweite Hälfte des 5. Jahrhunderts können in den Beziehungen zwischen dem mittleren und dem oberen Donaugebiet zwei Phasen deutlich voneinander abgegrenzt werden. Das für die ältere Phase charakteristische Auftreten von Artefakten östlichen Typs im süddeutschen und nordschweizerischen Fundmaterial (Schmuck, Waffen, Keramik) wurde in der Forschung mit der Beteiligung von *gentes* aus dem mittleren Donaugebiet bei der Herausbildung der zweiten alamannischen Ethnogenese erklärt (QUAST 1997, 179–186; SCHACH-DÖRGES 2007, 634–635). Diese These wird durch das in letzter Zeit veröffentlichte Fundmaterial aus beiden Gebieten unterstrichen, so beispielsweise durch das westliche Auftreten eines Fibeltyps, der eine Variante des vom Mitteldonaunraum abgeleiteten Fibeltyps 'Béndekpuszta' darstellt (*Abb. 1, 7–8*). Diese Variante kann auch mit mehreren früh-

merowingischen dreiknöpfigen Fibelformen in Verbindung gebracht werden (*Abb. 1, 11–17*).

Die Beurteilung der pannonischen Kontakte im ausgehenden 5. Jahrhundert ist komplizierter, weil sich der Niederschlag dieser Kontakte im archäologischen Material nur auf das Auftreten von bestimmten Bügelfibeltypen beschränkt. Angesichts des Fehlens von schriftlichen Zeugnissen ist zweifelhaft, ob die Bügelfibeln mit den um 496 oder 506 vor den Franken flüchtenden alamanischen Einwanderern erklärt werden können; neben den historischen sind aber auch archäologische Widersprüche vorhanden.

In archäologisch erschlossenen vorlangobardischen Gräberfeldern der Balaton-Region kamen Individuen mit deformiertem Schädel zum Vorschein, darunter auch Kinder (Hács, Balatonszemes). Obwohl Schädeldeformationen auch in alamannischen Nekropolen

vorkommen, ist aufgrund anthropologischer Vergleichsuntersuchungen fragwürdig, ob die Alamannen diese Sitte auch selbst praktizierten oder ob das Vorkommen solcher Schädel mit Beziehungen zu anderen, mit den Hunnen in engeren Kontakt getretenen germanischen gentes zu erklären ist, von denen einzelne Gruppen — durch Heirat, Einwanderung oder Flucht — in das Gebiet der oberen Donau gelangten (ULDIN 2005, 33; ALT 2006, 120).

Die Fibeltrachten aus den Gräberfeldern von Hács-Béndekpuszta und Balatonszemes-Szemesi berek sind unter mehreren Gesichtspunkten spezifisch. Zum einen kann unter ihnen die ostgermanische Traditionen widerspiegelnde Peplostracht nicht mehr festgestellt werden. Weiterhin liegen die Fibeln in beiden Nekropolen nur bei Frauen im Alter zwischen 20 und 35 bei den Beckenknochen, bei jüngeren und bei älteren weiblichen Individuen jedoch nicht. Zudem kamen die Fibeln beider Nekropolen in einer Position zum Vorschein (*Abb. 2, 1–3*), die Max Martin zufolge (MARTIN 2002a, 215–216) ausdrücklich integrierte Fremde in der Alamannia kennzeichnet (*Abb. 2, 4–5*).

Das Gleiche lässt sich auch für das Gräberfeld von Hemmingen feststellen, wo die rhombenförmigen Fibeln östlichen Typs horizontal, die alamannischen Typen dagegen vertikal im Grab lagen (*Abb. 3*). Obwohl letztere gegen Ende des 5. Jahrhunderts nicht ausschließlich in der Alamannia auftreten, zeigt sich hier eine deutliche Konzentration. In Transdanubien hingegen kommt diese Tracht vor der langobardischen Zeit, ebenso wie weitere für die Alamannia des ausgehenden 5. Jahrhunderts typischen Schmuck- und Trachtformen (Haarnadel, Halsring, vierfibeltracht, am linken Hand getragene Kolbenarmring, Knotenring, Drahting mit Federenden, usw.) nicht vor.

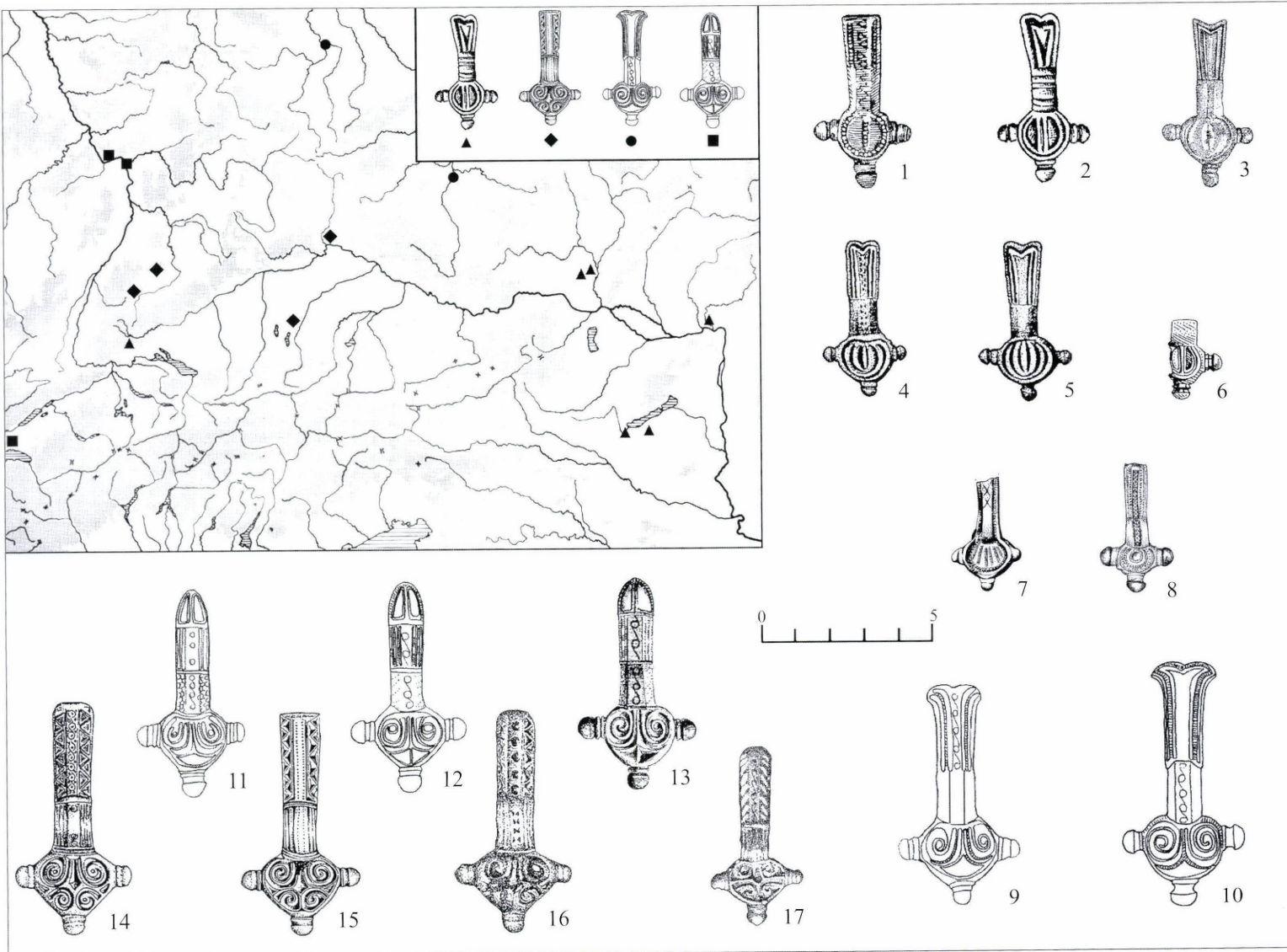
Das transdanubische Auftreten der Fibeln vom Typ Stuttgart–Stammheim und Aldingen zeigt Beziehun-

gen zu den alamannischen Gebieten (*Abb. 4*). Die direkte ethnische Übersetzung dieser Kontakte erscheint jedoch fragwürdig, zumal bezüglich der Fibeln der in der näheren Umgebung liegenden zeitgleichen Nekropolen (Budapest/Aquincum, Dunaújváros, Fadd, Tác/Gorsium) ebenso eine starke Verbindung zu den gepidischen und den fränkischen Gebieten festgestellt werden kann.

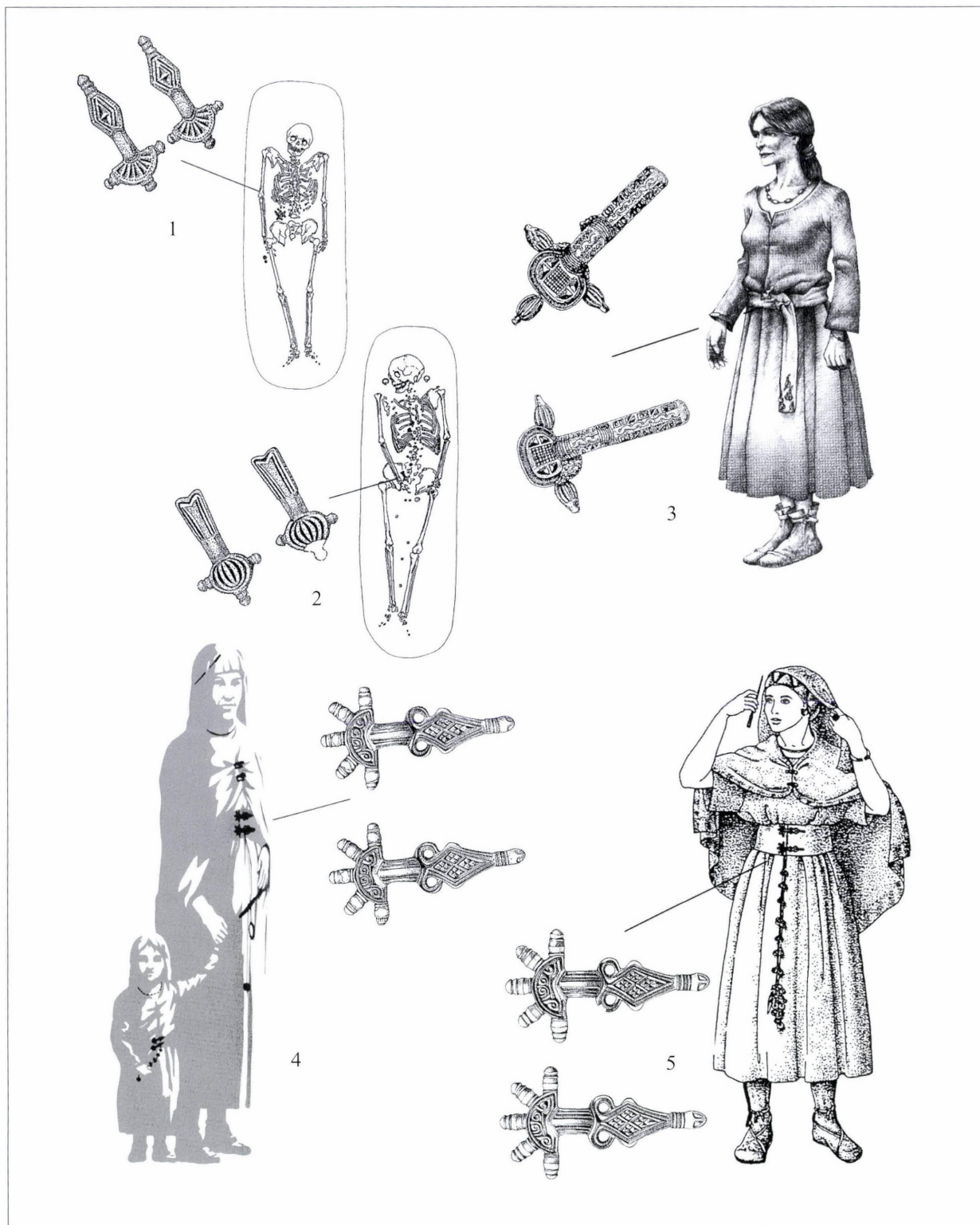
Diese Beobachtungen scheinen jene Meinungen zu unterstützen, die eine ethnische Zuordnung einzelner Typen von Fibeln, die zweifelsfrei eine der am weitesten verbreiteten Massenwaren der frühen Merowingerzeit bilden, in Frage stellen und dagegen die Rolle der individuellen Beziehungen, des Handel und der Wanderhandwerker betonen (MÜLLER 1976, 102; BRATHER 2004, 287–289, 534; BRATHER 2006, 217). Eventuell die parallelen Entwicklungen und gegenseitigen Beeinflussungen zwischen dem sich nach der Hunnenzeit aus den gemeinsamen Wurzeln im Donaugebiet herausbildenden ostgermanischen Kulturkomplex und den frühen merowingischen Gebieten (TEJRAL 1999, 273–274; TEJRAL 2002a, 511; TEJRAL 2008, 264, 267). Ähnlicherweise gibt es mehrere Modelle, die Verbreitung bestimmter fränkisch-alamannischen Bügelfibeln im langobardenzeitlichen Pannonien zu erklären (QUAST 2008, 372).

Die Ähnlichkeit zwischen dem in der Balaton-Region nach der Abwanderung der Ostgoten auftretenden Fundmaterial und dem in Nordostpannonien abgrenzbaren prälangobardenzeitliche suebischen Fundgut (VIDA 2007, 324) ist jedenfalls auffällig. Zur genaueren ethnischen Beschreibung und der präziseren Bestimmung der Beziehungen in die obere Donauregion bedarf es in Zukunft jedoch der Entdeckung weiterer Fundplätze.

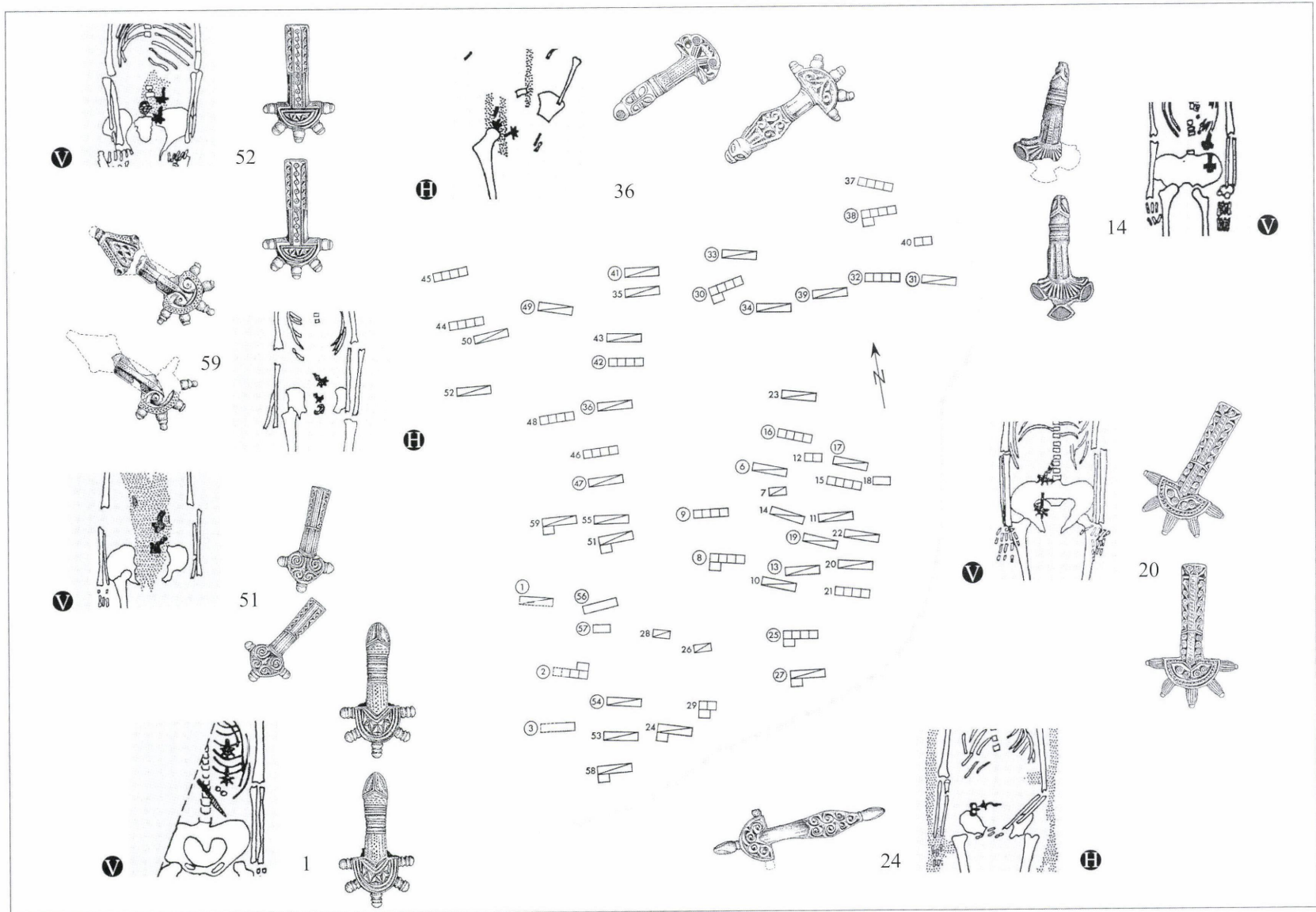
Übersetzt von Orsolya H. Tamaska

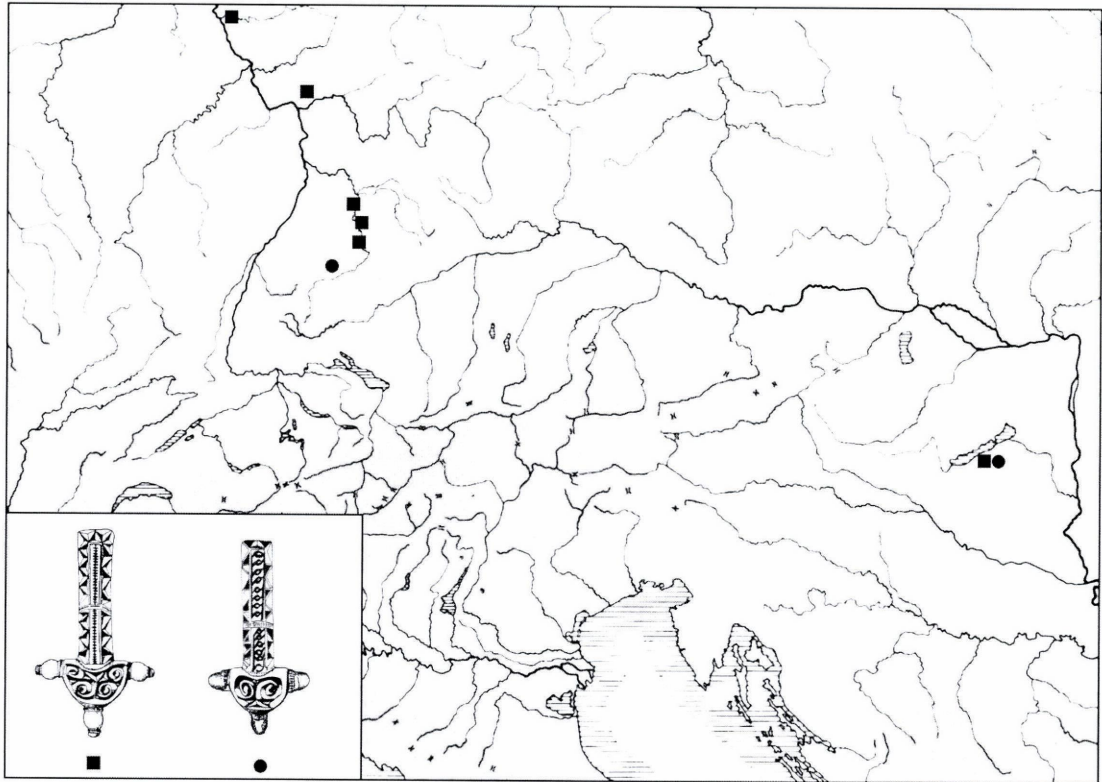
1. kép: A Béndekpuszta fibulatípus és formai variációi (méterarány 1:1). 1–8: Béndekpuszta-típus, 9–10: Vinařicer-típus, 11–13: St.-Sulpice-típus, 14–17: Irlmaut/Aubing-típus
 Abb. 1: Fibel vom Typ Béndekpuszta und ihre Formenvarianten (maßstab 1:1). 1–8: Typ Béndekpuszta, 9–10: Typ Vinařicer, 11–13: Typ St.-Sulpice, 14–17: Typ Irlmaut/Aubing

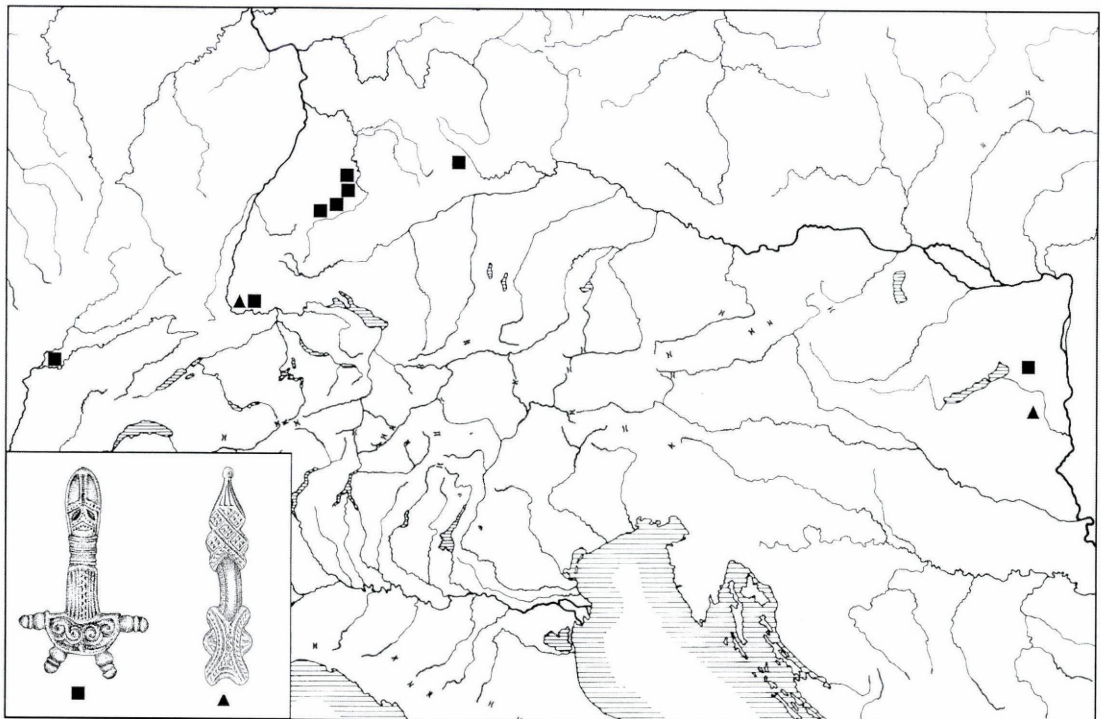
2. kép 1: Hács-Béndekpuszta 18. sír (STRAUB 2006, Abb. 3. 2), 2: Hács-Béndekpuszta 20. sír (STRAUB 2006, Abb. 3. 3),
 3: Balatonszemes Szemesi-berek 150. sír (BONDÁR et al 2007, 117. kép), 4: Basel-Kleinhüningen 230. sír (QUAST 1997, Abb. 189),
 5: Basel-Kleinhüningen 126. sír (MARTIN 1996, Abb. 196)
 Abb. 2: Hács-Béndekpuszta, Grab 18 (STRAUB 2006, Abb. 3. 2), 2: Hács-Béndekpuszta, Grab 20 (STRAUB 2006, Abb. 3. 3),
 3: Balatonszemes Szemesi-berek, Grab 150 (BONDÁR et al 2007, 117. kép), 4: Basel-Kleinhüningen, Grab 230 (QUAST
 1997, Abb. 189), 5: Basel-Kleinhüningen, Grab 126 (MARTIN 1996, Abb. 196)

3. kép: Kengyelfibulák viselete a hemmingeni temetőben (MÜLLER 1976 alapján)
 Abb. 3: Tragweise der Bügelfibeln in der Nekropole von Hemmingen (nach MÜLLER 1976)

1

2

4. kép 1: A balatonszemesi temető fibuláinak közvetlen párhuzamai, 2: Az Aldingen- és a Miszla-típus lelőhelyei
 Abb. 4: 1: Parallelfunde zur Fibel aus dem Gräberfeld von Balatonszemes, 2: Fundplätze der Fibel vom Typ Aldingen und Miszla